

Szénási Zoltán

Lucifer a nyomdagépben*

A Nyugtalanság völgye kiadástörténete

A kötet megjelenésének kiadói háttere

Néhány nappal 1920 karácsonya előtt a Táltos Kiadó és az Apostol Nyomda gondozásában látott napvilágot Babits Mihály negyedik verseskötete. A *Corvina*, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesületének közlönye december 3-i számában már hirdette a kötet megjelenését a Táltos Kiadó kiadványai között, és feltehetően a karácsony előtti napokban jöhetett ki a könyv a nyomdából. Talán a *Corvinából* vagy más forrásból értesülhetett a kötet megjelenéséről Békássy Istvánné Bezerédj Emma, aki december 22-én kelt levelében írja: „Most olvasok az új verseskötetéről, mihamarább meg fogom szerezni”.¹ Babits a december 24. előtti napokban írt levelében tájékoztatja édesanyját: „Egy új könyvem most jelent meg, a napokban küldöm haza más küldeni valókkal együtt.”² A *Corvina* december 31-i száma már a megjelent művek között sorolja fel a kötetet, s előző nap küldi köszönő és a kötet verseit méltató levelét Babitsnak Gellért Oszkár.³ A *Nyugtalanság völgye* könyveinek sorában – ideértve a műfordításokat is – a huszonegyedik volt. Ez a kötet kiadástörténete szempontjából azért lényeges adat, mivel mutatja: Babitsnak ekkorra már jócskán volt tapasztalata a kiadókkal, illetve a kiadványok nyomdai munkálataival kapcsolatban.

A *Nyugtalanság völgye* szennycímlapján a kiadó kör alakú logója látható, mely egy ágaskodó, hátraforduló lovat ábrázol. A belső címlap hátoldalán a szerzői jogra és a kiadásra vonatkozó információkat olvashatunk: „Ebből a könyvből 1000 példány készült finom famentes papíron. Ezenfölül 100 számozott amatőr-példány legfinomabb merített papíron, a költő kezevonásával.”⁴

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószerű pályázat keretében készült.

¹ Békássy Istvánné Bezerédj Emma levele Babitsnak [Sennye, 1920. december 22.], BABITS Mihály *levelezése, 1919–1921*, kiad. Majoros Györgyi, Tompa Zsófia, [Bp.], Argumentum, 2012 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, *Levelezés*), 174.

² Babits levele Babits Mihályné Kelemen Auróranak [Budapest, 1920. december 24. előtti napokban], *uo.*, 176.

³ Gellért Oszkár levele Babitsnak [Budapest, 1920. december 30.], *uo.*, 178–179.

⁴ Ugyanakkor az Athenaeum Kiadónak 1921. február 22-én küldött hivatalos levelében Babits meghatalmazza új kiadóját, hogy a Táltosnál megjelent köteteinek készletét a bolti ár 45%-áért vegye

A Táltos Kiadó, ahol a kötet megjelent, a Babits nemzedékéhez tartozó Inárcsi Farkas László könyvkiadói vállalkozása volt, melyet 1915-ben alapított, célja az új magyar irodalom kiadása volt. Kifejezetten a kortárs magyar irodalomra fókuszáló kiadó a Nyugat Kiadó mellett nem volt másik ebben az időszakban, bár a korszak jelentős kiadói, az Athenaeum, a Tevan és a Kner is adott ki modern irodalmat. A *Nyugat* folyóirat esetében a működés anyagi biztonságának megerősítését is szolgálta (volna) a lap mellett folytatott könyvkiadói tevékenység, melynek érdekében létrehozták a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaságot, a könyvterjesztés érdekében több nagy kiadóval (Révai Testvérek, Athenaeum) is együttműködtek, a rentábilis működés érdekében nyomdát is vásároltak.⁵ A Nyugat Kiadó első három könyve még 1909-ben megjelent, Gellért Oszkár, Kemény Simon könyvei mellett Babits bemutatkozó kötete, a *Levelek Iris koszorújából* is itt látott napvilágot. 1920 előtt Babits könyveinek többsége (három verseskötete, a *Levelek Iris koszorújából* és a *Herceg, hátha megjön a tél is!* két kiadása, valamint a *Két kritika* és az *Irodalmi problémák*) a Nyugat Kiadónál jelent meg. A folyamatosan anyagi gondokkal küzdő *Nyugat* folyóirat és az azonos nevű kiadó 1913-ban kettévált, a kiadó működésében az Athenaeum szerzett döntő befolyást, ennek ellenére 1917-ben a Nyugat Kiadó gyakorlatilag csődbe ment, ezzel Babits is kiadó nélkül maradt.⁶

A *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt Babitsot feltehetően a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-hez kötötte szerződés több könyv kiadására, de korábban a Nyugat Kiadó könyveit is a Hatvany Lajos érdekeltségi körébe tartozó Pallas nyomdája készítette, itt jelent meg a *Herceg, hátha megjön a tél is!* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*, és a Révainál megjelenő *Isteni színjáték* nyomdai munkáit is a Pallas végezte. Pontos dokumentáció hiányában nem világos, hogy hogyan is alakult a Pallas és Babits kapcsolata. Babits a kritikai kiadás által 1919. november 3. és december 5. közé datált, de feltehetően még november 3., azaz Szekszárdra utazása előtt⁷ Komjáthy Aladárnak írt levelében megemlíti: „Azonkívül Sanyi [Babits Sándor – Sz. Z.] ne feledje el, mentül hamarabb megsúrgetni Pallasnál az ott levő 3 könyvem, főleg a novelláskönyv megjelenését!”⁸ Schöpflin Aladár Hatvany Lajosnak küldött, 1920. május 31-i leveléből is úgy tudható, hogy Babits ezt megelőzően a Pallasszal állt szerződésben, de az aláírt

át. A levélben megadott listában a *Nyugtalanság völgye* mellett 1300 példányt említ. Babits levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], BABITS Mihály *levelezése, 1921–1923*, kiad. Szöke Mária, Bp., Argumentum, 2014 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, *Levelezés*), 21–22.

⁵ A Nyugat Kiadó történetéről bővebben: BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 31–63.

⁶ BUDA Attila, *Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(1997), 5–6, 604–612.

⁷ RÓNA Judit, *Nap nap után, Babits Mihály életének kronológiája, 1915–1920*, Bp., Balassi, 2015 (Babits-kronológia, 3), 635.

⁸ Babits levele Komjáthy Aladárnak [Szekszárd 1919. november 3. és december 5. között], BABITS *levelezése, 1919–1921*, i. m. 24.

kontraktus egyik félnek sem felelt meg. Mivel a levélrészlet nemcsak a kiadváltás háttérére, hanem Farkas László kiadói tevékenységére is rávilágít, ezért érdemes hosszabban is idézni: „A Pallással annak idején kötött szerződése egyáltalán nem felelt már meg a mai pénzviszonyoknak, és egzisztenciáját semmiképpen sem biztosította. Ezenfelül a Pallasnál lévő két kész könyve kiadásáról, illetőleg megjelentetéséről nem tudtak vagy nem akartak neki semmi határozottat mondani. Bizonyos, hogy a két könyv, melyeket azóta a Táltos már rég, még a tél derekán kiadott, a Pallasnál, máig nem jelent volna meg. A Pallas igazgatóságában nem volt még árnyéka sem az iránta való előzékenységnek, sőt inkább azt éreztették vele, hogy a szerződés terhükre van, s mikor ő a szerződés felbontását kérte, nem is nagyon leplezték örömüket azon, hogy ezt a kívánságát módjukban van teljesíteni. Mindenképpen érezhető volt, hogy Babits neve Vári úrnak [Vári Dezső, a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. cégvezetője – Sz. Z.] nem jól hangzik, és mindenképpen érthető, hogy Babitsot ez mélyen sértette. Ezzel szemben a Táltos hetekig járt utána, százféle módon kimutatta, hogy milyen nagy súlyt fektet rá, s emellett olyan feltételeket ajánlott neki, melyek egzisztenciáját nagyjában biztosítják, s legalább a nélkülözéstől megóvják. Két könyvét azonnal piacra is dobta a Táltos, s mindenképpen igen kuláns [azaz előzékeny – Sz. Z.] kiadóként viselkedik vele szemben. Neki tehát teljesen lehetetlen volt másképp tenni, s mikor a dolog válságosra fordult, te magad sem mondhattál volna neki mást, mint hogy tegye meg.”⁹

Schöpflin leveléből is látható, hogy kiemelten fontos a szerző és a kiadó közötti személyes jó viszony. Farkas László, akit baráti körében az általa alapított és vezetett kiadó után általában csak Táltosként emlegettek, rendszeres vendége volt a Centrál kávéháznak, ami ekkoriban íróknak, köztük Babitsnak és legközelebbi baráti társaságának (Komjáthy Aladárnak és Szabó Lőrincnek) is kedvelt törzshelye volt, így Táltos neve gyakran előfordul Szabó Lőrinc *Kisnaplójában*, a *Tücsökgazda* kötet *Centrál* című versének tablóján szintén feltűnik ő is. Szabó Lőrinc ugyanis maga is készített fordításkötetet a kiadó számára Omar Khajjám műveiből, s eredetileg Babits, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád Baudelaire *Romlás virágainak* fordítására is a Táltossal szerződtek. Az eredeti tervek szerint Baudelaire kötetének a fordítását a Táltos Kiadó a francia költő születésének századik évfordulójára, 1921-re adta volna ki, a *Romlás virágai* azonban végül csak 1923-ban, a Genius Kiadónál jelent meg.

Babitsnak a Táltos Kiadvállalattal kötött kiadói szerződése a hagyatékban nem maradt fenn, és egyelőre más archívumban sem bukkantam a nyomára. Megtalálható viszont Szabó Dezsőnek a Táltossal 1919. szeptember 12-én kötött, közjegyzői okiratba foglalt szerződése¹⁰ Budapest Főváros Levéltárában. A jó személyes kapcsolat mellett nyilván kölcsönösen meghatározóak voltak az anyagi érdekek, illetve a kiadót és a szerzőt illető egyéb kötelezettségek is. A Szabóval

⁹ Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajosnak [Budapest, 1920. május 31.], SCHÖPFLIN Aladár *összegyűjtött levelei*, kiad. Balogh Tamás, [Pécs], Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004 (Pannónia könyvek), 207.

¹⁰ HU BFL – VII.203 – 1919 – 0556.

kötött megállapodás kiterjed az író valamennyi szerződéskötés után születő művére, valamint a korábban kiadott művek újrakiadására, beleértve ebbe az összegyűjtött műveket is. Az illusztrált kiadások honoráriumáról minden esetben külön megállapodást köt a szerző és a kiadó. Antológiában való megjelenés esetén a honorárium 50-50% arányban oszlik meg, viszont a kiadói jog nem vonatkozott Szabó Dezső műveinek fordításaira, a folyóiratokban és a napilapokban megjelent írásokra. A szerződés értelmében Szabó Dezsőnek évi egy regény és egy kötetnyi novella kéziratát kellett átadni a Táltos részére. Ennek fejében szépirodalmi művek (regény, novella) esetében a bolti ár 20%-a, tanulmányok esetében a bolti ár 15%-a illette meg a szerzőt (jogutódjaira ugyanez az a honorárium 10, illetve 5% volt). A bolti árat a kiadó állapítja meg, de azt csak a szerző hozzájárulásával változtathatja meg. Ezt a százalékos összeget a szerző a könyv megjelenésekor kapta meg, ezen kívül minden hónapban 3000 korona előleget kapott, melyet a kiadáskor esedékes honorárium összegéből elszámoltak. Minden bizonnyal a Táltos Kiadó-vállalat nem sokkal később Babitscsal is hasonló tartalmú szerződést kötött.

1920 januárjában már a Táltosnál jelent meg – ahogy azt Schöpflin Hatvanyinak írt levelében is említi – a *Pávatollak* című fordításkötet és a *Karácsonyi Madonna* című novellagyűjtemény,¹¹ ezt követte augusztus elején a *Recitativ* második kiadása, karácsony előtt a *Nyugtalanság völgye* és 1921 karácsonyára Jaschik Álmos címlaptervével és saját kezűleg színezett illusztrációival a *Laodameia*. Az Athenaeumnak küldött, 1921. február 22-i levelében Babits említi, hogy az év folyamán a Táltos ki fogja hozni a *Levelek Iris koszorújából* harmadik kiadását is,¹² ez azonban majd a következő évben már a Athenaeum gondozásában jelent meg.

A Táltos szépirodalmi könyveiből készített ún. amatőr kiadást is, mely jobb minőségű papíron, számozottan, a szerző és az illusztrátor aláírásával jelent meg. A Táltos mindazonáltal ügyelt arra, hogy ezek a díszesebb kiadások is elérhető áron kerüljenek forgalomba. A *Nyugtalanság völgye* a *Corvina* december 3-i hirdetése szerint háromféle kiadásban jelenik meg: „közönséges, famentes és merített papíron számozott amateur kiadásban. Ára kb. 25–, 45– és 60– korona lesz.” A december 31-i híradás szerint viszont a kötet két kiadásban kapható: 30 koronáért, illetve a „finom példány” 45 koronáért.

Babits mellett a Táltosnál jelent meg könyve Cholnoky Lászlónak, Hevesi Sándornak, Kárpáti Aurélnak, Krúdy Gyulának, Móricz Zsigmondnak, Nagy Lajosnak, Tersánszky Józsi Jenőnek, Török Gyulának, de 1919-ben a Táltos adta ki Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét is. Farkas László a kiadó alapításakor Tevan Andor modern tipográfiai irányát és kötetzeti technikáját tartotta mintaadónak, működésének első felében könyveinek illusztrációjára a szecesszió népies iránya volt a jellemző. 1920 után azonban szakított a szecesszióval, kiadványai kevésbé voltak illusztráltak, kivétel ez alól Babits fent említett *Laodameiája*. „A *Táltos* jelentőségét elsősorban abban látjuk – összegzi a kiadó működését

¹¹ RÓNA 2015, i. m. 649.

¹² Babits levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], *BABITS levelezése, 1921–1923*, i. m. 22.

Szj Rezső –, hogy az új magyar irodalomnak a *Nyugat* mellett, mondhatni főkiadója lett, s hogy a könyvművészeti törekvések mellett a tömegigényeket tisztas kiadói színvonalon igyekezett kielégíteni. Így tehát rövid, mindössze kilencéves fennállása alatt nemcsak az új magyar irodalom istápolása terén szerzett érdeme- ket, hanem az amatőr-bibliofil könyvkultúra terén is.”¹³

Babits levelezéséből az is kiderül, hogy a kiadókkal a költő megbízásából, fő- ként a szerződések és honoráriumok ügyében, unokaöccse, az ügyvéd végzettségű Babits Sándor tárgyalt, időnként pedig Komjáthy Aladár járt el az ő ügyében is. Babits a Táltos Kiadóval 1919. október 20-án és december 1-én kötött kiadói szerződést, mely 1921. év végével, kölcsönös megegyezés alapján megszűnt. Még élt tehát a Táltos Kiadóval a szerződés, amikor Babits 1920. december 30-án új megállapodást kötött az Athenaeum Kiadóval. A PIM Mikes-hagyatékában talál- ható néhány erre vonatkozó feljegyzés, amelyből kiderül, hogy Babitsnak az Athenaeumhoz való átszerződését Mikes Lajos intézte, akivel Babits nagyon jó, baráti viszonyt ápolt. Az egyik cetlin Mikes „Babits-ügy” cím alatt jegyzett le – feltehetően az Athenaeum számára – néhány adatot Babits kiadói problémáiról.¹⁴ Nem tudjuk pontosan a feljegyzések keletkezési idejét, de a 3. fólión *A gólyakalifa* angliai kiadása 20 000 példányának hazahozataláról van szó 1920. december 4-i határidővel, a feljegyzések tehát minden bizonnyal ezt legalább néhány héttel megelőzően, de még bizonyosan a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt szület- tek. Az első fólión a következő olvasható: „Átadom Babits-levelét. Tessék ellen- levelet visszaírni neki. Átadom vele együtt a Táltos-levelét is eredetiben és máso- latban.” Mikes egyben utasítja az igazgatót, hogy lépjen kapcsolatba a Táltossal. Ez alapján elképzelhető, hogy Babits kezdeményezte a kiadóváltást, noha ugyan- ezen a papíron található egy elszámolás is, mely szerint Mikes 7500 koronát ke- resett a „Babits-ügyön”, tehát neki is anyagi érdeke fűződött ahhoz, hogy Babits az Athenaeumhoz szerződjön.¹⁵ Erre a közvetítő szerepre utal egyébként az Athe- naeummal 1920. december 30-án kötött szerződés nyitó bekezdése is, illetve az a tény, hogy ugyanezen a napon, ugyanannál az ügyvédnél (Dr. Salusinszky Gyula) megszületett egy másik megállapodás Babitsnak az Est Lapokban történő publi- kálásával kapcsolatban, mely szövegszerűen is utal az Athenaeummal kötött szerződésre. Mikes kezdeményező szerepét erősíti az a tény is, hogy a Farkas László által Babitsnak küldött, 1921. február 21-én kelt levél toll- és ceruzairású fogalmazványa is megtalálható ebben a palliumban¹⁶ az Est Lapok előfizetői ívé- nek rektójára lejegyezve.¹⁷ Mikes a PIM-ben található feljegyzésben számba veszi

¹³ Szj Rezső, *A Táltos könyvkiadóról = Magyar Könyvszemle*, 85(1969), 1, 41.

¹⁴ Mikes Lajos feljegyzései Babits Mihály műveinek kiadási és honoráriumi kérdéseiről 1920 táján, V. 2179/229.

¹⁵ Ugyanitt megtalálható a „Móricz-ügy” elszámolása is, tehát valószínű, hogy Móricz Zsigmond- nak az Athenaeumhoz történő átszerződését is Mikes intézhette.

¹⁶ OSZK Fond III/1693.

¹⁷ A Táltos levele Babits Mihálynak 1921. február 21-én, Fond III/1693/33. A levelet a kritikai kiadás is közreadja, de a jegyzetekből nem derül ki, hogy a sajtó alá rendező az említett fogalmaz- ványt is ismerte volna. BABITS *levelezése, 1921–1923*, i. m. 19–20, 383–384.

azokat a Babits-köteteket (*Levelek Iris koszorújából* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*), amelyek már elfogytak, és amelyeket – a feljegyzés szerint – a Táltos köteles lett volna már újra kiadni. Ezek az információk minden bizonnyal Babitstól származtak, s jelezhetik a Táltossal szembeni elégedetlenségének okát is. A Táltos levelét megelőzően, de már a megkötött megállapodás után Babits 1921. január 26-án Mikesnél járt, és egy cetlin négy pontba szedve a következő feljegyzést adta át: „1. titoktartás év végig / 2. év végétől kezdve / 3. 200 pd. ingyen a Táltosnak vagy hirdetések / 4. 50%-ért veendő át a könyvek.”¹⁸ Az első két pont minden bizonnyal az Athenaeummal már megkötött megállapodás érvénybe lépésére vonatkozik, míg a másik kettő a Táltossal való megegyezés részleteire utal.

A már megjelent Babits-művek listája az 1920. december 30-án megkötött kiadói szerződésnek is része volt, ez az eredetileg 1927. október 31-ig szóló¹⁹ megállapodás tekinthető alapszerződésnek, melyet a következő években pótszerződések egészítenek ki. Az Athenaeummal kötött megállapodás annak érdekében, hogy a szerző anyagi érdekei ne sérüljenek, a szerzőnek a könyvek kiadásából származó jövedelmét – hasonlóan, mint a Szabó Dezső és a Táltos Kiadó közötti megállapodás – százalékban határozta meg, így az arányban volt a könyvek kelendőségével és a kiadó bevételeivel is. A százalékos részesedés a következőképpen nézett ki: eredeti verseskötetek után a bolti ár 15%-a; egyéb művek első kiadása esetén a bolti ár 12%-a, második kiadás után 13%, a harmadik és többedik kiadások után 15%. Ezek a százalékos arányok látszólag kedvezőtlenebbek, mint a Szabó Dezsővel kötött szerződés arányszámai, viszont amíg a *Nyugtalanság völgye* a Táltosnál összesen 1100 példányban jelent meg, addig az Athenaeum első kiadás esetén minimum 3000 példány kiadását garantálta, második kiadás esetén pedig a példányszám úgy alakult, hogy az első kiadással együtt legfeljebb 6000 példány volt kiadható. Mindez azt jelenti, hogy Babits alacsonyabb százalékos jövedelemkulccsal is nagyobb bevételre számíthatott. Ezen felül az Athenaeummal kötött szerződés értelmében a megállapodás érvénybe lépésekor Babits 100 000 korona előleget kapott, melyet a könyvei megjelenése után járó előlegekből vontak le. Ugyanakkor a kiadó „Babits Mihály könyvei” címen számlát nyitott a szerzőnek, amelyen pontosan vezették a kötetek után járó jövedelmet és a felvett előleget is.²⁰ „Ehhez hasonló, rangos, előnyös szerződést csak Móricz Zsigmonddal kötött a kiadó” – állapítja meg az Athenaeum történetét feldolgozó monográfiájában Kiss István.²¹

¹⁸ Babits Mihály és Mikes Lajos feljegyzései Babits műveinek kiadási problémáiról, PIM V. 2179/230.

¹⁹ Amennyiben 1927. január 15-ig egyik fél sem mondja fel a megállapodást, az újabb három évre meghosszabbodik, s a három év leteltével hasonló feltételekkel kerül újabb meghosszabbításra.

²⁰ Az elszámolás szintén megtalálható a Babits-hagyatékban (Babits Mihály elszámolásai az Athenaeummal, Fond III/1733). Az 1921. évi elszámolás első lapja feltehetően hiányzik, ezért nem egyértelmű, hogy egyes oszlopok milyen bevételeket, illetve kiadásokat tartalmaznak. Valószínű, hogy a könyvek megjelenése után felvett előleget és az eladásból származó bevételek utáni elszámolást tartalmazza. Eszerint az 1921–1922-es év egyensúlyban volt: 508 600 koronával.

²¹ Kiss István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 143.

A fentebb már említett, a Táltos Kiadó 1921. február 21-én keltezett hivatalos levele értesítette a költőt a szerződéses viszony megszűnéséről és az el nem adott könyvek értékesítési jogáról.²² Babits még másnap szintén hivatalos levélben kereste meg az Athenaeum Kiadót, és az 1920. december 30-i megállapodásra hivatkozva lemondott a szerződésben foglalt és 1921. december 31-ig meghosszabbított visszalépési jogáról, azzal a korlátozással, hogy a szerződés csak 1922. január 1-én lép életbe. Ugyanekkor megbízta az Athenaeumot a Táltosnál megjelent könyveinek átvételére.²³ Ezt követően Babits kötetének kiadója az Athenaeum lett, ahol már 1916-ban megjelent az Oscar Wilde-fordításkötete, Shakespeare *Viharjának* fordítása és *A gólyakalifa* is.²⁴

A Nyugtalanság völgye nyomdai kivitelezésének problémáiról

Mindebből látható, hogy Babits nem volt maradéktalanul elégedett a Táltos kiadói tevékenységével, főként a már elfogyott kötetek újrakiadásának elmaradása sértette szerzői és anyagi érdekeit, ezért már a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt kezdeményezte a kiadóváltást. Ebben a döntésében a *Nyugtalanság völgye* rendkívül rossz nyomdai kivitelezése is megerősíthette. Ennek ugyan írásos dokumentuma eddig nem került elő, viszont a problémával a kritikai kiadás verseinek sajtó alá rendezése közben szembesültem.

A *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai munkálataiba ugyanis több hiba csúszott, ezért Babits – még a könyv forgalomba kerülése előtt – látva a rossz nyomást – részletes hibajegyzéket készített. A *Nyugtalanság völgye* PIM-ben őrzött nyomdai kéziratkötegében (PIM V 1612) egy autográf hibajegyzék is található, melyet egy idegen kéztől származó rájegyzés szerint kemény papíron a könyvhöz mellékeltek pótlapként. Az alább részletezett probléma indokolja a feltehetően a szerzőtől származó kikötést is: „Korrektúrát okvetlenül kérünk.” Az általam ismert példányok közül ez a pótlap többen is megtalálható, néhány esetben a tulajdonos a borító belső lapjára ragasztva őrizte meg. A hibalistát, mely közli az adott versrészletek helyes szövegét, a következő bevezető előzi meg: „E könyv különböző példányai-ból technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a megcsonkult sorokat olvasás előtt egészítse ki, a következőképpen:” Ezt követi 15 versrészlet a szerző részéről pontosnak szánt szövege.

²² A Táltos Kiadóvállalat Részvénytársaság levele Babitsnak [Budapest, 1921. február 21.], *BABITS levelezése, 1921–1923*, i. m. 19–20.

²³ Babits Mihály levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak [Budapest, 1921. február 22.], *BABITS levelezése, 1921–1923*, i. m. 21–22. Az Athenaeum Babitscsal kötött szerződésői és egyéb hivatalos iratai között az OSZK Fond III. 1693/9. tételszám alatt megtalálható a kiadó hivatalos válaszevele is, mely a Babits-levél teljes szövegét rögzítve közli az abban foglaltak tudomásulvételét. A kritikai kiadás ezt a válaszevelet nem közli.

²⁴ Az Athenaeum és Babits kapcsolatáról lásd: Kiss 1980, i. m. 141–150.

A hibajegyzéken kívül nem ismerünk más dokumentumot, ami a *Nyugalanság völgye* sajtóhibáira vonatkozna. Babits feltehetően a kiadón keresztül értesült a problémáról, Farkas Lászlóval viszont napi szinten találkozhatott a Centrál kávéházban, ezért sem maradhatott ennek írásbeli lenyomata. De talán ennek tudható be, hogy az Athenaeummal kötött kiadói megállapodás VI. pontja kimondja: „Az egyes művek nyomdai betűinek, formájának, külalakjának megállapításánál az Ön véleményét feltétlenül kikérni tartoznak, és a nyomdában olly utasítást kell adnunk, amely alapján Ön a nyomdai személyezettel közvetlenül érintkezhetik, és így módjában áll a mű nyomdai előállítását ellenőrizni.”²⁵ A hagyatékban több levél is található, melyek írója – érthető módon – diszkréten kerüli a kötet nyomdai hiányosságaira történő utalást. Gellért Oszkár, aki számára a levél nyitó mondatának tanúsága szerint Babits személyesen adta át a dedikált példányt,²⁶ 1920. december 30-án kelt levélben köszöni azt meg, és a kötet több versét cím szerint is méltatja.²⁷ A szekszárdi Babits Emlékház őrzi a költő édesanyjának és anyai nagynénjének, Kelemen Ilonának, Nennének dedikált és Babits által saját kezűleg javított köteteket. A költő húga, Babits Angyal a január 7-én kelt levélben dicsérte meg bátyja kötetét, és kiemelte a kivitelezés szépségét is: „Kedves Misi! Én is nagyon örülök a szép kis könyvednek, kívül, belül és legbelül is nagyon szép.”²⁸ Babits az általa ajándékozott kötetekben javította az észrevett sajtóhibákat.

BABITS: NYUGTALANSÁG VÖLGYE

Ekönyv különböző példányaiból nyomtatás közben technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a megcsonkult sorokat **olvasás előtt** egészítse ki, a következőképpen:

5. oldal I. strofa 4. sor:
... — mert nincsen gyönyörűség
5. oldal II. strofa 1. sor:
... elborított a Sok
5. oldal III. strofa 1. sor:
... és mint gonosz erdőben farkasok,
11. oldal, alulról 6. sor:
jere fájó fejjel, fáradt innal
12. oldal I. strofa 2. sor:
Az a prémes ur, ...
13. oldal 3. verssor:
téli mezőket —
14. oldal utolsó verssor:
... akiket szeret, s nem hagyánk el soha őket!
19. oldal 1. verssor:
Esz! mikor esztelen csatákba ...
19. oldal 3. verssor:
és ha a régi szók gyűrűit ...
20. oldal, alulról 5. verssor:
túl, az örök Formák honában él, és élete nem rokon
20. oldal utolsó sor:
... sugaraknak mért szövevényeit szövében
26. oldal II. strofa 2. és 3. sor:
mi akik ölünk harag nélkül
s halunk haszonnak hite nélkül.
42. oldal II. strofa 2–4. sor:
ima, sirás: — mi káromolni
t u d u n k még, férfiak! Ma már hiszünk ...
43. oldal 1. sor:
kikelt belőle ...

1. ábra. A *Nyugalanság völgye* kötethez mellékelt hibajegyzék

²⁵ OSZK III/1693/1.

²⁶ A *Laodameiával* összefűzött dedikált példány megtalálható a PIM gyűjteményében (B 9414).

²⁷ „nagyon köszönöm a meleg kézszorítást, mellyel a *Nyugalanság Völgyét* nekem átnyújtotta.” Gellért Oszkár levele Babitsnak [Budapest, 1920. december 30.] *BABITS levelezése, 1919–1921*, i. m. 178–179.

²⁸ Babits Angyal, Babits István, Babits Mihályné Kelemen Auróra és Kelemen Ilona levele Babitsnak [Szekszárd, 1921. január 7.] *uo.*, 182.

Babitscsal nem először fordult elő hasonló eset. Még pályája kezdetén a *Nyugat* 1909. évi január 1-i számában az *Ó éjszaka!* című vers utolsó versszakának első sorából („Melegítő hús, zajtáplálta csend”) az utolsó nyolc betű és az ugyanezen az oldalon található *Sirvers* 9. sorának („Nincs jobb világ a másvilágnál,”) utolsó három betűje és – feltehetően – a sor- és tagmondatzáró vessző esett ki. Bár a versek és általában a *Nyugat* adott lapszámának nyomdai kivitelezése lényegesen jobb minőségű volt, mint a *Nyugtalanság völgyéé*, a szerkesztő, Fenyő Miksa Babitsnak Fogarasra küldött leveléből képet alkothatunk a probléma súlyosságáról: „Most jött ki a *Nyugat* ez évi első száma, és mi megdöbbenéssel látjuk, hogy az ön szép verseibe fertelmes sajtóhibák csúsztak be; helyesebben: egész szavak a gépben letőredtek. Már most nem tudjuk, mit csináljunk. A nyomdát nyilván ott hagyjuk, de ettől nem lesz <jobb> |:épebb:| az ön verse. Nyilván újra közöljük, vagy a hibát helyreigazítjuk, vagy valamit.”²⁹ Bár a nyomda elhagyására vonatkozó perspektíva felvillantása kissé túlzónak tűnhet, a *Nyugat* következő számában helyreigazítás jelent meg az alábbi szöveggel: „A »Nyugat« január 1-i számának 45-ik oldala nyomtatás közben megsérült. Az agyonnyomott verssorok: Babits Mihály »Ó Éjszaka« c. versében az utolsó versszak első sora: »Melegítő hús, zajtáplálta csend – és Babits Mihály »Sirvers«-ében a második versszak első sora: »Nincs jobb világ a másvilágnál.«”³⁰

A hibák rendszertelen szóródása (lásd a tanulmányhoz mellékelt táblázatot) és a kéziratos hibajegyzék beszúrásai azt sejtetik, hogy Babits több példányt átnézve készítette el a végül kinyomtatott és a kötethez mellékelt hibajegyzéket. Nyilván fontos volt számára, hogy könyvének olvasói legalább ezen a nem túl szerencsés módon rekonstruálni tudják műveit. Mivel azonban Babits nem a betűhiányok pontos helyét adta meg, hanem azok minimum két szóból álló szöveggörnyezetét, ezért a bevezető szöveg és a pontosítások is magyarázatra szorulnak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a *Nyugtalanság völgye* példányait megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy egyrészt a Babits által jelzett szöveghelyeken a hibák mindegyike egyszerre egy kötetben sohasem található meg. Erre vonatkozik a hibajegyzékben a „különböző példányaiból” kifejezés. Másrészt viszont azt is láthatjuk, hogy vannak olyan hibák, betű- és szókiecsések, melyeket Babits maga sem regisztrált, vagy mert az általa átnézett példányokban nem szerepelt, ilyen lehetett az *Éji út* 6. sorában a „kezéről” szóalak utolsó betűjének kiesése vagy *Az óriások költögetése* című vers 21. sorának betűhiányai. Az általam átvizsgált példányok mindegyikében megtalálható két hiba: az *Előszó* 4. sorában a „mert” kötőszó utolsó két betűjének és *A könnytelenek könnyei* 17. sorában a „szív” főnév utolsó betűjének a hiánya. Utóbbi sajtóhibát feltehetően Babits sem vette észre, a hibajegyzékben nem szerepel, és azokban a kötetekben, melyeket közeli ismerőseinek dedikált és saját kezűleg javított, ezt a hibát egy esetben sem korrigálta.³¹

²⁹ Fenyő Miksa levele Babitsnak [Budapest, 1909. január 5.] BABITS Mihály *levelezése, 1907–1909*, kiad. Szőke Mária, Bp., Akadémiai, 2005, 182.

³⁰ N. N., *Sajtóhibák = Nyugat*, 2(1909), 2, 112.

³¹ Például a szekszárdi Babits Emlékházban őrzött, édesanyjának (B. 11.625) vagy a PIM-ben található Mikes Lajosnak (B. 16.446) dedikált példányok esetében.

Még egy textológiai következményekkel járó jelenségre fel kell hívni a figyelmet. Babits a hibajegyzékben néhány olyan módosítást is végrehajtott, melyek a nyomtatás következtében előálló karakterhiányoktól függetlenül is eltérnek a ki-nyomtatott szövegváltozatoktól. Ezek látszólag apróságok, vesszőnyi eltérések, a kritikai kiadást készítő sajtó alá rendező szempontjából azonban ezek teljes értékű és éppen ezért feltüntetendő szövegeltérések. Ilyen az *Előszó* 9. sora („mint gonosz erdőben farkasok”), melynek végén sem a vers kéz-, sem a gépiratos előszövegében nem található vessző, de a *Nyugatban* megjelent változatban sem szerepel, a hibajegyzékben – annak kéziratos és nyomtatott változatában – viszont igen. Hasonló a helyzet az *Éji út* utolsó sorával („kiki azokkal akiket szeret s nem hagy-nók el soha őket!”), ahol a hibajegyzékben a „szeret” szó után szúr be Babits egy vesszőt, mely sem a vers első megjelenésekor, sem a *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai dossziéjában található, Babits által javított nyomtatványon, sem a kötet sérülésmentes szöveghelyein nem található meg. Arra vonatkozóan, hogy a korrek-túrában már végrehajtotta volna ezeket a módosításokat, de ezt a nyomdában nem vezették volna át, nincs adatunk, mivel nem ismerjük a kötet Babits által javított korrektúrapéldányát. A központosítás Babits verseinek esetében egyébként általában is következtelen, és ezt erősíti meg az a tény is, hogy míg az *Előszó* esetében a vers újabb kiadásaiban sem szerepel a hibajegyzékben feltüntetett vessző, az *Éji út* utolsó sorába beszúrt írásjel megtalálható az 1927-es *Versekben* és az 1937-es *Összes versekben* közölt szövegváltozatban. Még egy eltérést meg kell említeni. Az *Egy filozófus halálára* első sorának („Ész! mikor esztelen csatákba teuton örvény elragadt”) első szava, mely a *Nyugtalanság völgyében* ritkítással van kurziválva, a hibajegyzékben kurziválás nélkül szerepel. Ebben az esetben feltehetően pusztán figyelmetlenségről van szó, vagy arról, hogy Babits a hibajegyzék összeállításakor nem tulajdonított jelentőséget a kurziválásnak.

A kritikai kiadás szempontjából különösen nehéz helyzetet okoz, hogy ugyanannak a kiadásnak a különböző példányaiban a betűkiesésekből fakadó sajtóhibák lényegében véletlenszerűen fordulnak elő, az összes hibát eddig egyetlen példányban sem sikerült felfedezni, de olyan példányt sem találtam, amelyben ne lett volna legalább öt sajtóhiba. A sajtó alá rendezőnek ugyanis kötelessége az adott mű különböző szövegváltozatainak eltéréseit a kritikai kiadás jegyzetapparátusában feltüntetni, oly módon, hogy munkája ellenőrizhető legyen. Ebben az esetben tehát dilemmát okoz, hogy a kiadás szövegeltéréseit hogyan jelenítsük meg. Ha ugyanis a *Nyugtalanság völgye* 1920-as kiadásának különböző példányaiban felfedezett összes sajtóhibáját feltüntetjük, és valaki, például a kritikai kiadásunk reménybeli lektora vagy recenzense utána szeretne nézni, hogy pontosan regisztráltuk-e a szövegeltéréseket, meg kell vizsgálnia legalább az összes általunk átnézett példányt, hiszen egyetlen alapján biztosan nem fogja megtalálni az összes feltüntetett szövegeltérést. Amellett tehát, hogy a legnagyobb filológiai precizitással járunk el, a szövegközlések és -eltérések megjelenítésekor ezt az anomáliát is valamilyen módon jelezniük kell majd.³²

³² Ennek kidolgozása jelenleg folyamatban van. Mátyus Norbert, aki egy korábbi tanulmányában az 1480-ban nyomtatott *Missale Minorum Ultramontanorum* kapcsán már foglalkozott hasonló

A probléma megértéséhez közelebb visz, ha megvizsgáljuk az adott jelenséget, és igyekszünk rájönni, hogy milyen, a hibajegyzékben említett „technikai okok” miatt eshettek ki betűk és szavak a *Nyugtalanság völgye* kiadása során. Fehér M. István *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció* című tanulmányában említi a Schelling kritikai kiadást, amelynek sajtó alá rendezői hasonló problémával szembesültek, mint én a *Nyugtalanság völgye* kapcsán: „egy-egy Schelling-mű szövege egy azonos kiadáson belül is a vizsgált különböző példányokban kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket mutatott.”³³ Schelling szövegeinek kiadója korszerű radartechnikai vizsgálatokkal állapította meg, hogy a nyomtatás folyamán a szövegbe többször is belenyúltak, mivel nem volt elég ólombetű, ezért az egyes íveket szétszedték, újratördelték és -nyomtatták, közben pedig javították is. Ezt követően a nyomtatott ívhalmokból véletlenszerűen kötötték egybe az egyes példányokat. Mint alább látható lesz, a hibák jellegéből és szóródásából fakadóan a Babits-kötet esetében minden bizonnyal nem erről van szó.

A hibák szóródása igen változatos képet mutat, az általam átvizsgált harminc példányban a sajtóhibák szempontjából alig található két egyforma, ugyanakkor a hibák előfordulása mintegy húsz verssort érint, s jellemzően ezek is viszonylag koncentráltan fordulnak elő, a kötet harmincnyolc verse közül mindössze nyolc szövegét érintve. A *Nyugtalanság völgye* betűkieséses sajtóhibái közül – ahogy ezt fentebb már említettem – kettő van, amelyik minden példányban megtalálható, vannak viszonylag gyakran előforduló kiesések (például az *Előszó* 5., a *Szálló nap után* 52., az *Éji út* 17., valamint a *Fortissimo* 32–34. soraiban), vannak viszonylag ritka sajtóhibák, és van kettő, amire csak egy-egy példát találtam az átvizsgált kötetekben (*Egy filozófus halálára* 1. sorában és a *Fortissimo* 53. sorában).

problémával, (MÁTYUS Norbert, *A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = „Gondold tovább ezt a kis kóstolót”, Olasz–magyar filológia*, szerk. Hradeczy Móni, Bp., Balassi, 2017, 86) olasz és francia filológiai példák alapján a kiadás és az emisszió fogalmának megkülönböztetését javasolja. Eszerint a 'kiadás' egy szövegközlés során keletkező összes példány együttesét jelenti. A kiadás egyes példányai eltérhetnek egymástól, de maga a kiadás nem tárgyszerűen megvalósuló entitás, hanem a szövegközlés (és annak anyagi és szellemi összetevőinek) ideális állapota. A kiadás egyes példányai viszont valódi tárgyi megvalósulásai a szövegközlésnek. A teljesen egyező példányok összességét nevezzük 'emisszió'-nak. Egy kiadásnak annyi emissziója van, ahány eltérő példánya (a mindenben egyező példányok egy emissziót alkotnak). Ha egy kiadás összes példánya egyező (és ez az alapfeltevezésünk a sokszorosítás korában), akkor nem kell emisszióról beszélni, megfelel a kiadás terminus. Az emissziók létrejötte nagyon különböző lehet, előfordul, hogy a példányeltérések akaratlagos változtatások vagy mechanikus hibák eredményei. Ha mechanikus hibák következményei, akkor szövegkritikai (textológiai) jelentőségük a szövegkonstrukció vagy szövegrekonstrukció szempontjából nem releváns. (Vö. BARBIERI, Edoardo, *Guida al libro antico, Conoscere e descrivere il libro tipografico*, Milano, Le Monnier, 2006, 119–123.) Hasonló textológiai elveket valósít meg: ARIOSTO, Ludovico, *Orlando furioso secondo la princeps del 1516, Edizione critica*, sajtó alá rendezte Marco Dorigatti, Firenze, L. S. Olschki, 2006).

³³ FEHÉR M. István, *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció, A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. Kelemen Pál, Kulcsár-Szabó Zoltán, Simon Attila, Tverdota György, Bp., Ráció, 2009 (Filológia, 1), 126.

A tizenkilenc hibahely közül nyolc az első nyomdai íven található, a második nyomdai íven öt, a harmadikon négy, míg a negyedik és ötödik nyomdai íven egy-egy hibahely található. Azért is kell hibahelyekről és nem nyomda- vagy sajtóhibákról beszélni, mert egy-egy hibahelyen a nyomdahibák is variálódnak. A *Kakasviadal* 7–8. sora a vizsgált példányok közül háromban a 8. sort záró *l* betű kivételével teljesen kiesett, de van egy példány (PIM 41.018), ahol csak a 8. sor első öt betűje hiányzik. Feltűnőbb ennél a *Fortissimo* 32–34. soraiban található viszonylag gyakori hibaegyüttes, ahol jellemzően az egymás alatti betűk estek ki a sorkezdő szavakból, de nem minden esetben, hiszen amíg abban a huszonhat példányban, ahol a hibaegyüttes lokalizálható, a 32. sor első betűje mindig hiányzik, a 33. sor első betűje huszonkét esetben, míg a 34. sor első két betűje tizenöt esetben esett ki.

A hibáknak ebből a véletlenszerű szóródásából arra következtethetünk, hogy azok nem a szedés során kerültek a kötetbe. Babits nyilván kapott korrektúrát vagy nyomdai levonatot a kötet kinyomtatása előtt, ha ezek a hibák már ott meglettek volna, nyilván jelzi, és a szedő azokat kijavítja. Az sem valószínű, hogy az összesen 1100 példányt a kötetek fogyása szerint több alkalommal nyomták volna, alkalmanként a szedőkeretet részben vagy teljesen szétszedték volna, mint a Schelling-kötetek esetében, és emiatt keletkezett volna a jelentős számú sajtóhiba, mivel a betűkiesések jelenléte egy-egy példányban ahhoz túl sok variációt ad ki. De az sem valószínű, hogy betűhiány miatt kellett volna időről időre szétszedni a szedőkeretet, hiszen az Apostol Nyomda – ahogy alább arról szó lesz – a viszonylag nagy fővárosi nyomdák közé tartozott. Legfeljebb annak a két hibának az esetében merülhet fel a szedő mulasztása, amelyek minden példányban megtalálhatók. A példányokat átvizsgálva az is látható, hogy nem is az ívek festékezése okozhatta a betűhiányokat, ugyanakkor a *Régi kert* második rész második versszak utolsó sorában a „volna” *v*-jének egyik szára több példányban is elhalványult, a betű ennek ellenére kivehető. Ez azonban ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a betűk kiesése. Szintén több példányban a *Csak a dalra* 1–3. sorain átlós irányban kb. egy betű szélességű festékhiány figyelhető meg. Utóbbi esetben feltehetően a nyomóalpra került szennyeződés okozhatta a hibát. Valószínű tehát, hogy a sajtóhibák és a *Csak a dalra* több példányban megfigyelhető festékhiánya már a nyomtatás fázisában, a gépmester vagy a nyomdagép hibájából kerülhettek a kötetbe.

A *Nyugtalanság völgyét* az Apostol Nyomdában nyomták, ugyanúgy, mint a *Recitativ* második kiadását. Voit Krisztina *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950* című könyve alapján³⁴ 1920–1921-ben mintegy húsz kisebb periodikát nyomtak az Apostol Nyomdában, emellett az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján megállapítható, hogy Babits két kötete mellett jó néhány könyv is készült itt, zömében keresztény életmódra (például a nemi betegség elkerülésére és a keresztény házasságra) vonatkozó vagy felekezeti és politikai jellegű kiadványok; a szépirodalmi munkák viszonylag ritkának mondhatók. Több kiadványt átvizs-

³⁴ Voit Krisztina, *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950*, Bp., Argumentum, 2000.

gálva feltételezhető, hogy nem rendszeresen fennálló probléma okozta a *Nyugtalanosság völgye* nyomdahibáit, hanem egyszeri technikai okra és/vagy emberi mulasztásra vezethető vissza. Az időbeli közelség és a szedés- és nyomdatechnikai hasonlóság miatt elsősorban a *Recitativ* kötet második kiadásának, valamint Seress Imre *A nagy háború legendái* című, Mühlbeck Károly és Volkoff Ulászló rajzaival illusztrált könyvének átvizsgálása tanulságos, melyekben ilyen és főként ilyen mértékű nyomdahibákkal nem találkozhatunk.

Intermezzo: az Apostol Nyomda történetének egy epizódja

Az Apostol Nyomdát Novák László nyomdászattörténete a századforduló után alapított nagyobb budapesti nyomdák között tartja számon,³⁵ adatai szerint 1922-ben 23 szedőt, gépmestert és öntőt foglalkoztatott. A korabeli cégnyilvántartásokból és hírlapi cikkekből a nyomda történetének egyéb részletei is rekonstruálhatók. A jezsuiták által 1912-ben alapított Apostol Nyomda részvénytársasági formában működött, és korábban a Mária Kongregáció tulajdonában volt. A történetéről nem sok adatot ismerünk, viszont 1919 februárjában minden napilap beszámolt a nyomda elleni, feltehetően politikai indíttatású támadásról. Február 19-én, szerdán reggel kilenc órakor munkásokból és katonákból álló csoport, mely a *8 Órai Újság* szerint a faipari munkások Rákóczi téri szakszervezeti helyiségében gyűlt össze, hatolt be a nyomda Mária Kongregációval és a Katolikus Diák-Otthonnal közös Horánszky utcai épületébe.³⁶ A támadók pontos kilétére és létszámára, valamint a támadás időtartamára és okára vonatkozóan eltérő információk jelentek meg a lapokban, az első beszámolók szerint a támadók kommunisták voltak, akik a nyomdában megjelent klerikális kiadványok miatt rombolták szét a nyomda berendezéseit. A hírt a kommunista párt cáfolta, és a *Magyarország* 1919. február 21-i beszámolója szerint megjegyezték: „ha szükségét látják, kisajátítják az üzemeiket, *anélkül azonban, hogy bárkiben és bármiben kárt tennének.*”³⁷ A támadás lehetséges okaként megemlítik, hogy a nyomda dolgozóinak szakszervezeti alapon való megszervezését a tulajdonos akadályozta, a rombolást ezért belülről szervezték meg. *Az Újság* tudósítása megjegyzi: „Ennek azonban ellene szól az, hogy több munkást a kommunisták megverték, és a rombolás egész ideje alatt nyíltan hangoztatták, hogy sem klerikális, sem szocialista terror nem fognak tűrni.”³⁸

A hír mégsem teljesen alap nélkül való, mivel a nyomdán belül a nyomdaigazgató által irányított munkások és a tulajdoni jogot gyakorló részvénytársasági igazgatóság között még 1918. év végén komoly feszültség alakult ki, a tulajdonos ugyanis valóban meg akarta akadályozni a munkásság szakszervezeti tömörülését.

³⁵ NOVÁK László, *A nyomdászat története*, Bp., Világosság Nyomda, 1929, VII, 6.

³⁶ N. N., *Az Apostol-nyomdát szétrombolták = 8 Órai Újság*, 1919. február 20., 4.

³⁷ N. N., *Nem a kommunisták romboltak az Apostol-nyomdában = Magyarország*, 1919. február 21., 5.

³⁸ N. N., *Kommunisták támadása egy nyomda ellen = Az Újság*, 1919. február 20., 5

A konfliktus rendőri beavatkozáshoz vezetett, melynek végkifejletéről a *Népszava* 1918. december 20-án számolt be: „S mit tett erre a rendőri kíséretben megjelenő dr. Lakatos Géza igazgatósági tag? A munkásokat *szidalmazta s a nyomdát erőszakkal lecsukta*. Féktelen és vakmerő fenyegetésével odáig mert menni, hogy *revolvért rántott az egyik, magát becsületében gázolni nem hagyó munkásnőre!* De a szervezett munkások »ízéltőül« megmutatták, hogy mire képesek, ha *nem akarják őket dolgozni hagyni!*”³⁹ A történet ezzel még nem ért véget. 1920 júniusában és júliusában az *Új Nemzedék* beszámol egy bírósági ítéletről, mely Martinovics Andor nyomdafőnök ügyében született, „akit az igazgatóság még 1918 őszén állásából elbocsátott, erőszakkal birtokába vette a nyomdát, és felbérelt tömeggel szétzavarták az 1919. február 5-iki közgyűlést, és az igazgatóságot kivonulásra kényszerítették. Közben a kommunisták február 18-án [valójában február 19-én – Sz. Z.] a nyomdát szétrombolták.”⁴⁰ A híradást, mely szerint a bíróság Martinovicsot rendőrség útján eltávolította, és az igazgatóságot visszaállította, nevezett személy közleményben cáfolta, s tagadta azt is, hogy a nyomda 1919. februári lerombolásában szerepe lett volna.⁴¹ Mindenesetre ez alapján valószínű, hogy azoknak a korabeli híradásoknak, melyek a nyomdán belüli munkahelyi feszültségre vezették vissza a támadást, mégis lehetett valóságalapja.

A támadók létszáma száz és kétszáz fő közé tehető, az első beszámolók tíz perc alatt végrehajtott rombolásról tudósítottak, melynek során a támadók feldúlták a szedőszobát, széttörték a szedőkereteket, a betűket szétszórták, a gépek szíjait elvágták. Más értesülések egyórás pusztításról adtak hírt, melynek során nemcsak a nyomdát, hanem a kongregáció irodáit és a diákokthoz berendezéseit is feldúlták. A nyomdában végzett pusztításról legplasztikusabban, feltehetően szemtanúk beszámolója nyomán *Az Ujság* következőképpen számolt be: „Mialatt a palota magas földszintjének baloldali sarkában ez a rombolás javában folyt, a tömeg egy másik része a *szedőterembe* hatolt be, ahol a szó való értelmében *mindent elpusztítottak*. Az utcára szórták a betűket, a *szedőgépeket hasznavehetetlenné tették*, dorongokkal törték a gépeket, elvágták a hajtószíjakat, majd az alagsorban levő *nyomdahelyiségbe* nyomultak és ott folytatták a pusztítás rémes munkáját. Az ablakokon át szórták ki az utcára a nyomtatványokat, kéziratokat, mindent, ami kezük ügyébe akadt, elpusztítottak. Az irodában levő nők zokogva könyörögtek irgalomért a kommunistáknak”.⁴² Feltehetően nem spontán támadásról lehetett szó, ugyanis a támadók elsőként a telefonzsinórokat vágták el, aminek következtében a megtámadottak nem tudták értesíteni a karhatalmat, ami így negyedórával a pusztítás után érkezett meg.

A híradások beszámolnak az okozott kárról is, melynek értéke félmillió korona volt (mai árfolyamon csaknem 46 millió forint), 60-65 munkás veszítette el ideiglenes állását, ami miatt az akciót a *Népszava* is elítélte. A következő napok híradásai

³⁹ N. N., *Az »Apostol«-nyomda munkásait terrorizálni akarták = Népszava*, 1918. december 20., 6.

⁴⁰ N. N., *Tisztogatás az Apostol-nyomdában = Új Nemzedék*, 1920. június 27., 4.

⁴¹ N. N., *Tisztogatás az Apostol-nyomdában = Új Nemzedék*, 1920. július 14., 4.

⁴² N. N., *Kommunisták támadása egy nyomda ellen. = Az Ujság*, 1919. február 20., 5

beszámolnak az Apostol Nyomda elleni támadás miatt foganatosított letartóztatásokról, aminek köszönhetően néhány asztalossegédet vettek őrizetbe. Ez a támadás ezekben a hónapokban nem volt egyedülálló, több lap, például a *Pesti Hírlap* kiadóhivatala ellen is történtek hasonlóak, s ezeket az eseteket ugyanez év december elején, amikor a *Népszavát* és *Az Est* szerkesztőségét érte hasonló, de ellentétes politikai irányú támadás, rendre felemlegették.

Feltételezhető, hogy az Apostol Nyomda néhány hetes szünet után újra működött, a Tanácsköztársaság idején a nyomdát államosíthatták, a *Budapesti Közlöny* 1919. évi május 16-i száma arról ad hírt, hogy a közoktatásügyi népbiztosság Krausz Sándort nevezi ki termelési biztosnak az Apostol Nyomdához.

*A nyomdahibák feltételezhető technikai háttere*⁴³

Nem tudjuk tehát, hogy a rombolás során megsérült nyomdagépeket mikor sikerült helyreállítani, és a megsemmisített, szedéshez használt egyéb eszközök pótlására vonatkozóan sincsenek információink, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a román megszállás idején végrehajtott rekvirálások mennyiben érintették az Apostol nyomdai gépállományát. Bár teljes bizonyossággal nem lehet kizárni, hogy az 1919 februárjában végrehajtott rongálásnak is köze lehetett ahhoz, hogy másfél évvel később a *Nyugtalanság völgye* nyomásához használt nyomdagép nem tökéletesen működött, és ennek következtében került be bosszantóan nagy számú sajtóhiba Babits verseskötetébe, ez azonban nem valószínű. Sokkal inkább szerepet játszhattak ebben a korabeli nyomdászat társadalmi és infrastrukturális körülményei. Novák László néhány év távlatából úgy látja, hogy a háború után újjászerveződő nyomdaipar a Tanácsköztársaság alatt újabb válságba került, ami a következő évek nyomdaipari termelését is meghatározta: „A nyomorúság a közműn összeomlása után még inkább fokozódott: 1919 karácsonya táján a nyomdák általában szűkített munkaidővel dolgoztak, s mégis ezrével voltak munka nélkül lézengő nyomdászaink. Ha később javult is valamelyest a helyzet: a cenzúra meg egyéb sajtói rendszabályok, a papiros-ínség és ezzel kapcsolatosan a lapok terjedelmének korlátozása bénítóan hatott a sokat szenvedett magyar nyomdaiparra.”⁴⁴

Arról sincsenek információink, hogy az Apostol Nyomda milyen nyomdagépekkel dolgozhatott. Pontosán ismerjünk viszont a gyomai Kner Nyomda gépállományának történetét, melyből esetleg fogalmat alkothatunk az Apostol Nyomdára vonatkozóan is. Kner Imre a vállalat fennállásának 60. évfordulójára megírt összefoglalójából tudhatjuk, hogy a Kner Nyomda az első világháború előtt négy gyorsajtóval rendelkezett (három, különböző típusú johannisbergi és egy Liliput

⁴³ Ezúton is köszönöm Buda Attilának a nyomdatörténetre vonatkozó felvilágosítását és a vonatkozó szakirodalomban való tájékozódáshoz nyújtott segítségét.

⁴⁴ NOVÁK 1929, i. m. 5.

gyorssajtóval), emellett két Viktoria gyártmányú és két amerikai⁴⁵ nyomdagépük volt.⁴⁶ A nyomdagépek vásárlása igen költséges és lassan megtérülő befektetés volt, ezért a nyomdai vállalkozások gyakran használt gépeket vásároltak, melyeket a vállalkozás igényei szerint alakítottak át. Az olyan válságos időszakban, mint az első világháború alatti és utáni évek, még inkább számolni lehet a géppark amortizációjával, különösen, ha olyan nemvárt események történnek, mint az Apostol Nyomdában 1919 februárjában, vagy a román hadsereg rekvirálása a Kner Nyomda esetében.⁴⁷ Feltételezhető tehát, hogy az Apostol Nyomdában is többféle márkájú és típusú nyomdagépen dolgoztak egyszerre. Egy apró adatot találtam, mely arra utal, hogy ezek között Viktoria gyártmányú nyomdagép is volt. Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében megtalálható a nyomda személyzetének 1920-ban kinyomtatott, belső használatra készült, vicces-szatirikus kiadványa.⁴⁸ Az első lapszámban olvashatjuk a következő bejegyzést: „Vajon mikor adja vissza D. kartárs azt a botot, amit akkor kapott, amikor a Viktória a lábára esett?”⁴⁹

A Viktoria a kétlapos nyomófelülettel rendelkező, ún. tégelyes gyorssajtók típusába tartozott, melynek működését Fuchs Zsigmond a következőképpen foglalja össze: „A Viktoria-gépeknél a nyomótégelyt függélyes [azaz függőleges – lásd az *I. ábrát* – Sz. Z.] állásban a tégely alsó részén látható kiálló nyúlványon elhelyezett alsó és felső tartók tartják. Ezen tartók két kis acéllemezből állanak, melyek csavarok által vannak megerősítve. Ezeken kívül a síklósínek végén elhelyezett fel és alá igazítható kampószerű tartók is vannak, melyek a nyomótégely megfelelő helyén elhelyezett üregbe hatolnak. Ha a nyomótégely gördülő útját befejezte, és csúszósan közeledik a nyomóalap felé, akkor a felső tartó a síklópálya felületére emelkedik, arra ráfeküdve a nyomótégelyt a hátrabilenésben megakadályozza. Az alsó tartó a csúszópálya alsó párkányára simul, és ez a tégelyt az előrebillenéstől óvja meg. A sínek végén elhelyezett kampószerű tartók pedig a hinta feletti üregbe hatolva, szintén a tégely hátrabilenését teszik lehetetlenné.”⁵⁰

⁴⁵ Amerikai nyomdagép alatt minden bizonnyal Liberty, Gally vagy Colts Amory típusú tégelyes gyorssajtókat kell értenünk, melyek közül az első volt a legelterjedtebb. Az Amerikában kifejlesztett nyomdagépeket európai, főként német gyárak fejlesztették tovább, ennek köszönhetően jött létre például a Viktoria tégelyes gyorssajtó is. FUCHS Zsigmond, *A gépterem, Egyetemes kézikönyv*, Bp., Budapesti Gépmesterek és Nyomók Köre, 1910, 27.

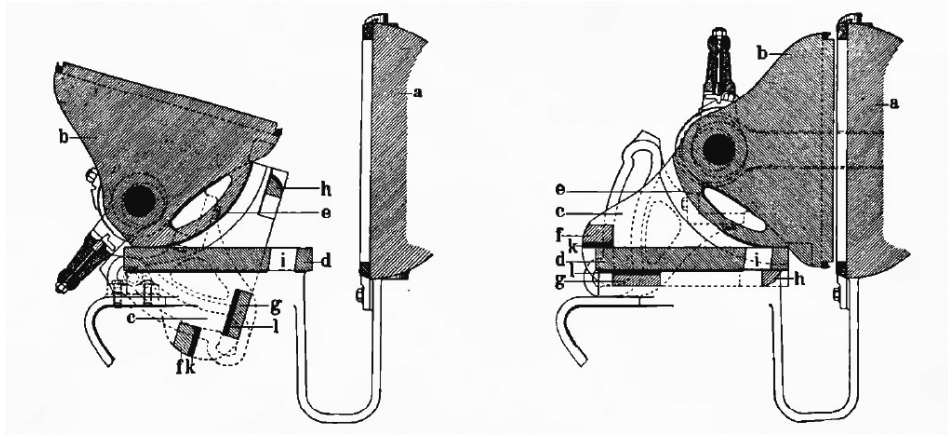
⁴⁶ KNER Imre, *A Kner-nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története, A vállalat fennállásának hatvanadik évfordulójára*, [Gyoma], [Kner Nyomda], 1941, 5.

⁴⁷ *Uo.*, 4.

⁴⁸ Mindössze két lapszám, és arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy ennél többször is megjelent volna.

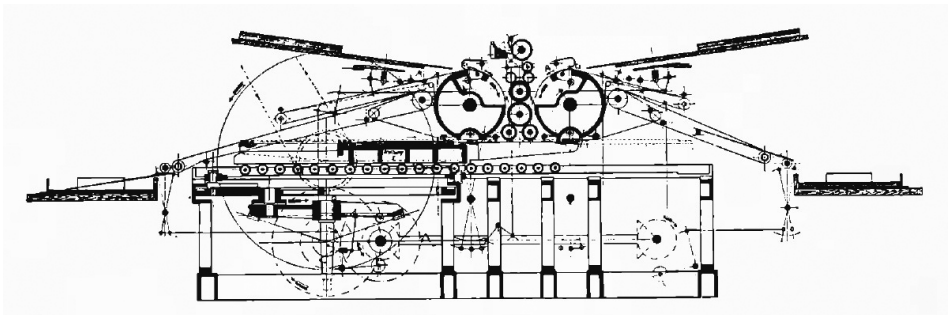
⁴⁹ A két lapszám még a *Nyugalanság völgye* nyomása előtt, a nyári hónapokban jelent meg, tehát még nem találhatunk utalást a kötet elkészítése körüli mizériára, a vicces szerkesztői üzenetek között azonban egy helyen feltűnik a *Recitativ* cím, melyet a *Corvina* július 30-i száma már hirdet, és az augusztus 20-i szám már a Táltos Kiadó új könyvei között említi. Az Apostol Nyomda dolgozóinak lapjában a kifigurázott korrektornak szóló üzenetben szerepel: „H. V. Hogy helyes-e amit javít? Nem mindig állja meg a helyét, jó volna, ha gyakrabban forgatná a Recitativót.”

⁵⁰ FUCHS 1910, i. m. 50–51.

2. ábra. A Viktoria nyomdagéppel azonos elven működő Phönix-tégely keresztmetszete nyitott és zárt állapotban. Jelmagyarázat: a: nyomóalap, b: nyomótégely⁵¹

Elterjedtek voltak ebben az időszakban a sík felületről hengerrel nyomó gépek. Ezek működési elve lényegesen eltér a tégelyes gyorsajtókétól, ugyanis a nyomóhenger vagy a nyomóhengerek alatt elhelyezkedő nyomóalap vízszintes mozgására épült.

3. ábra. Kaiser-féle kettős gyorsajtó görgős pályával, keresztmetszet⁵²

Megvizsgálva a *Nyugalanság völgye* kötet nyomdahibáit – s kizárva, hogy azok a szedés során kerültek be, vagy a festékezés hiányosságaiból fakadnak –, a háttérben a hibajegyzék által is jelzett, nyomtatás közben fellépő technikai prob-

⁵¹ *Uo.*, 51.

⁵² *Uo.*, 152.

lémát feltételezhetünk,⁵³ mely a nyomóalap⁵⁴ és a nyomótégely vagy nyomóhenger működésével lehet összefüggésben. A nyomdagép működése normál esetben is rezgéssel járt együtt, a sík felületről hengerrel nyomó gépek esetében a nyomóalap mozgása, ha nincs kellően rögzítve a pályáján, további diszfunkcionális mozgásokhoz vezetett.⁵⁵ Ez okozhatta azt, hogy a nyomóalapban elhelyezett betűk, amennyiben a formazárás nem volt megfelelő, azaz túl laza lett,⁵⁶ a gép rázkódása következtében nyomás közben rendszertelenül elmozdultak a helyükről, és időnként nem érintkeztek a papírral, tehát nem hagytak lenyomatot. Látható továbbá, hogy a sajtóhibák gyakorisága az ívek sorszáma szerint csökken, tehát lehetséges, hogy a nyomdagépet működtető nyomdász észlelte a formazárás hibáját, és a nyomás folyamán igyekezett azt korrigálni. Mivel elképzelhető, hogy a korrektúra levonatát másik gépen készítették, ezért Babits csak a kinyomtatott példányokban szembesült a hibákkal, s ekkor állította össze az átnézett kötetek alapján a (nem teljes) hibajegyzéket.

⁵³ „A gép szerkezeti hibái között gyakori az, hogy a fogasrudak fogai, melyek a nyomóhengert nyomás közben a formán átvezetik, ki vannak kopva, és így tágterű önkényes mozgást engednek a nyomóhengert vezető fogaskoszorú fogainak. Ez önkényes mozgás viszont több mellékkörülménytől van függővé téve, melyeknek következménye különösen akkor észlelhető, ha a nyomóhenger átgördítése a fogasrúdtól nagyobb erő kifejtést igényel, úgy, hogy a fogasrúd és fogaskoszorú fogai között lévő nyílás következtében a kényszerhajtás folytonossága egy-egy pillanatra megszakad. Ez a körülmény nyomot hagy maga után a nyomtatványon nemcsak azért, mert a nyomóhenger szagatott menetben, rezgésszerűen gördül át a formán, hanem azért is, mert egyszersmind a nyomóalap rezgését is előidézi.” *Uo.*, 372.

⁵⁴ „A nyomóalap, mely a nyomás műveletének egyik fő tényezője, működése közben szigorúan kényszermozgást kell hogy végezzen. Tehát hajtó szerkezetének is, melytől irányítását nyeri, szintén pontos, összhangzatos működésre képesítettnek kell lenni, mert a nyomóalapnak nyugodt, rezgésmentes menete csak így van biztosítva.

A nyomóalap alsó és felső fogassíneiben vagy a koci kerekeinek fogai között felhalmozódott piszok, úgyszintén a fogasvezetékek kopottsága károsan befolyásolja a nyomóalap járását. Az egyes fogak között felhalmozódott nagyobb mennyiségű piszok vagy az esetlegesen közéjük került fa- vagy rongydarab a nyomóalapot kiemeli rendeltetése helyéről, és ezen emelkedés bármilyen csekély mérvű legyen, végeredményében maszatolódásra vezet.” *Uo.*

⁵⁵ „A hajtó szerkezet szabálytalan működése a nyomóalap bizonyos mérvű oldalrezgését is előidézi, ami kihát a vele összefüggésben levő koci kerekeire. E rezgések folytán a nyomóalap sántalpa, valamint a koci kerekeinek alsó sínei vagy esetleg a koci kerekeinek sima felülete helytel-közettel kívülgyelődnek, s e mélyedések bármily csekély mérvűek is, a nyomás egyenlőségét veszélyeztetik, a nyomóalap biztos menetét lehetetlenné teszik.” *Uo.*

⁵⁶ „A forma zárása figyelemmel végzendő, mert a forma merőleges elhelyezése a gépben már magában is jelzi a rosszul kizárt vagy helytelenül bezárt forma által keletkező bajokat. A bezárt forma felemelésénél meg kell figyelni a lazának mutatkozó részeket, hogy ezeket még beemeléstől megerősíthessük.” *Uo.*, 80.

Melléklet
A Nyugtalanság völgye hibáinak táblázatos összefoglalása*

Lelőhely	Előszó		
	4. sor	5. sor	9. sor
PIM B.3.513	merő		
PIM 9414	merő	el borított a	
PIM A 2266	merő	elborított a	és mint gonosz
PIM B 70.497	merő	elborított a	
PIM 16.446	merő	elborított a	és mint gonosz
PIM 58.147	merő	elborított a	és mint gonosz
PIM 48.464	merő	elborított a	és mint gonosz
PIM 41.018	merő	elborított a	és mint gonosz
PIM B 22.634	merő		
PIM B.1851	merő		
WMMM B.11.25		elborított a	
WMMM B.11.625	merő	el borított a	
WMMM B.11.371	merő	elborított a	
WMMM B.1737	merő	elborított a	
WMMM B.11.394	merő	el borított a	
Eötvös K. 44.186	merő	el borított a	
Eötvös K. 34.502	merő	el borított a	
Eötvös K. 19.912	merő	elborított a	és mint gonosz
OSZK 255.060	merő	el borított a	
OSZK 255.060 M: 2	merő	el borított a	
OSZK 255.060 M: 3	merő		
OSZK 255.060 M: 4	merő	elborított a	
OSZK 255.060 M RE	merő	elborított a	
ELTE EKL Hung. Rar. 473	merő	elborított a	és mint gonosz
MT** 1	merő		
MT 2	merő	elborított a	és mint gonosz
MT 3	merő		
MT 4	merő	elborított a	és mint gonosz
MT 5	merő	elborított a	és mint gonosz
MT 6	merő	elborított	és mint gonosz

* A fekete háttérrel jelölt fehér betűk a kötet nyomtatása során kiesett betűket, szavakat jelzik.

** MT = magántulajdon

<i>Szálló nap után</i>	<i>Éji út</i>			
52. sor	2. sor	6. sor	17. sor	40. sor
fáradt			Éli	
fáradt	Az a prémes	kezérol	Éli	
		kezérol	Éli	
fáradt		kezérol	Éli	
			Éli	
			Éli	
			Éli	
		kezérol	Éli	
fáradt			Éli	szeret s nem hagynánk
fáradt				
fáradt	Az a prémes	kezérol	Éli	
fáradt	Az a prémes	kezérol	Éli	
fáradt		kezérol	Éli	
fáradt		kezérol	Éli	szeret s nem hagynánk
fáradt	Az a prémes	kezérol	Éli	
		kezérol	Éli	szeret s nem hagynánk
		kezérol	Éli	
			Éli	
fáradt		kezérol	Éli	
fáradt		kezérol	Éli	
fáradt				szeret s nem hagynánk
			Éli	
fáradt	Az a prémes	kezérol	Éli	
fáradt			Éli	
fáradt				szeret s nem hagynánk
			Éli	
fáradt			Éli	
			Éli	
fáradt		kezérol	Éli	
fáradt			Éli	

Lelőhely	Egy filozófus halálára				Kakasviadal
	1. sor	3. sor	24. sor	28. sor	7–8. sora
PIM B.3.513		és ha	honában él	mért	
PIM 9414					
PIM A 2266		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
PIM 70. 497					
PIM 16.446					
PIM 58.147				mért	
PIM 48.464		és ha			
PIM 41.018		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
PIM B 22.634	űsz!				
PIM B.1851		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
WMMM B.11.25					
WMMM B.11.625					
WMMM B.11.371					
WMMM B.1737					
WMMM B.11.394					
Eötvös K. 44.186		és ha			mi akik ölünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül
Eötvös K. 34.502				mért	
Eötvös K. 19.912		és ha	honában él	mért	

<i>Fortissimo</i>				<i>Az óriások költögetése</i>	<i>A könnytelenek könyvei</i>
32. sor	33. sor	34. sor	53. sor	21. sor	17. sor
					szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk		és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma					szív
			kikelt belőle	és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk			és lelkem	szív
íma	tudunk				szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma, sirás					szív
íma	tudunk				szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk		és lelkem	szív
íma	tudunk	hiszünk			szív
íma	tudunk	hiszünk			szív

Lelőhely	Egy filozófus halálára				Kakasviadal
	1. sor	3. sor	24. sor	28. sor	7–8. sora
OSZK 255.060					
OSZK 255.060 M: 2					
OSZK 255.060 M: 3				mért	
OSZK 255.060 M: 4		és ha	honában él	mért	
OSzK 255.060 M RE			honában él	mért	
ELTE EKL Hung. Rar. 473					
MT 1					
MT 2		és ha	honában él	mért	
MT 3				mért	
MT 4					
MT 5					
MT 6			honában él	mért	

<i>Fortissimo</i>				<i>Az óriások költögetése</i>	<i>A könnytelenek könnyei</i>
32. sor	33. sor	34. sor	53. sor	21. sor	17. sor
ima	tudunk	hiszünk			szív
ima	tudunk	hiszünk			szív
ima	tudunk			és lelkem	szív
ima	tudunk				szív
ima	tudunk	hiszünk			szív
					szív
ima	tudunk			és lelkem	szív
ima					szív
ima			kikelt***		szív
					szív
ima, sirás	tudunk	hiszünk			szív
ima	tudunk				szív

*** A korábbi tulajdonos a *kikelt* szó utolsó két betűjét pótolta, viszont a tintaírású javítás miatt nem lehet egyértelműen eldönteni a betűhiányról van-e szó vagy csak festékhányos nyomásáról.

Szénási, Zoltán

Lucifer in the Printing Machine
Publishing History of *Nyugtalanság völgye*

This article summarizes the publishing history of Mihály Babits's volume, *Nyugtalanság völgye* [*The Valley of Unrest*]. In doing so, it covers the publishing background of the book and briefly introduces the history of Táltos Kiadó [Taltos Publishing House]. During my work on the critical edition of Babits's poems, I noticed the problem of the typographic workmanship. In the different copies of the volume, I have found countless printer's errors, but these errors cannot be discovered in all copies. In order to understand the problem, I checked more copies of the volume and I described the inordinately perceptible printer's errors. This peculiarity of publishing entails several textological questions. While searching for the answers, I tried to reveal the potential technical causes of printer's errors, and in doing so I introduced an interesting episode of the history of Apostol Press (they performed the print jobs) of February 1919 which may have had something to do with the printer's errors in the volume.

Keywords: press in the 20th century, publishing history, textology, Mihály Babits, printing-machine, printer's error.